

TÜRK ATASÖZLERİNDEKİ YAPISAL BENZERLİK ÜZERİNE DİZİBİLİM VE DİZİMBİLİM BAKIMLARINDAN BİR İNCELEME

H. Ömer KARPUZ*

GİRİŞ

Türk dilinin güçlü ve zengin bir dil olmasını, diğer ürünler bir yana, yalnızca tek başına atasözleri bile gösterebilir. Onlar gerek nicelik gerekse nitelik bakımından bizim için servettir, zenginliktir. Ancak bugün bir çok alanda olduğu gibi bu benzersiz ve değer biçilemez serveti genişletemiyor, geliştiremiyor, -daha da önemlisi- yakından bilmiyor ve dolayısıyla kullanamıyoruz.

Doğallaştırılmış toplumsal bilgilendirme araçlarından olduğunu söyleyebileceğim ata sözlerimiz, geçmişte, günlük, sıradan iletişimde/bildirişimde olduğu gibi eğitimsel iletişimde, bilimsel iletişimde, sanatsal iletişimde ve hatta kültürel iletişimde de kullanılmıştır ve bugün az da olsa kullanılmaktadır. Özellikle çocuk eğitiminde çok etkili bir araç olduğunu çoğumuz yakından yaşadık ve biliyoruz. Bunun ayrıntılarını burada tartışacak zamanımız yok; ancak çoğunun güncelliğini koruması yanında konu ve ilgi bakımlarından eskimiş olanlarının günümüze uyarlanamaması ve geliştirilememesi nedenleriyle onlarsız yetişen yeni neslin ne kadar önemli bir güçten yoksun kalmakta olduğunu şu çalışma sırasında daha iyi anladığımı söyleyebilirim.

Ata sözlerimiz, Türk insanının hayata bakışını, dünya görüşünü ve parlak zekasını yansıtan dilsel ürünlerdir. Onların, bir olay karşısında tepki göstermek, uyararak, eleştirmek, birine unuttuğunu hatırlatmak yahut daha iyi anlamasına yardımcı olmak gibi işlevleri yanında eğlenmek ve şakalaşmak gibi toplumsal-ruhsal boşalım aracı olarak da işlev yüklediklerini görmekteyiz. Bunların yanında ve bunlarla da ilgili olan, çok önemli bir işlevi de konuşma becerisine katkıda bulunmaktır. Daha çocukluk günlerindeki dilsel edinimde yüzlerce, binlerce atasözünün ileriki yaşlarda zihinsel-dilsel sezgi gücüne ne kadar yardımcı olduğunun ve bu birikimden sözlü ve yazılı iletişimde ne kadar yararlandığının canlı tanıkları şu anda bile aramızdadır. Gerçi bugün görüntülü iletişim araçları zihinsel üretimimizi çok etkiledi ama ben gelecekte diğer atıl birikimlerimiz yanında ata sözlerimizin de yine bu iletişim araçlarıncı kullanılacağına ve geliştirileceğine inanıyorum.

KAPSAM VE AMAÇ

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Araştırmamızın evreninde yaklaşık 9500 Türk atasözü bulunmaktadır. Bunları belirlerken *Metin Yurtbaşı*'nin *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri* adlı eserinden yararlandık. Söz konusu eserin, hem bu alanda yayınlanmış 105 eserin taranmasıyla oluşturulması hem de konuyla ilgili son çalışmalarından biri olması seçimizi etkilemiştir.

Bu atasözlerinden 950 sini çalışmamızda örneklem olarak seçtik. Çeşitli yaklaşımların açılardan ele alınabilecek bu malzemeyi öncelikle yapısal kurgulama bakımından sınırlandırarak değerlendirmeye çalıştık. Bundan amacımız, atasözlerinin bir yandan kendi içlerinde var olan diğer yandan birbirleriyle oluşturdukları dizisel ve dizimsel ilişkilerini, yapısal benzerliklerini ve bunların sayısal dağılım ve oranlarını belirlemek ve böylece Türkçe'nin sözdizimsel yapısının belirlenmesine katkıda bulunmaktır. Yapısal bir dilbilgisi oluşturmanın güçlüklerini konuyla ilgilenenler bilir. Ancak bu güçlük, matematiksel ilişkiler bakımından son derece gelişmiş bir dilde, Türkçe'de yapılan bir incelemede zevkli bir uğraşa dönüşüyor.

Bu araştırmaya başladıktan sonra bu konuda iki değerli araştırmacının çalışmalarını karşılaştım. Bunlardan ilki İ.Zeki Burdurlu'nun "Atasözlerimizin Cümle Yapıları" başlığını taşımaktadır.¹ 1967 yılında yapılmış bu çalışmada 1621 atasözü geleneksel dilbilgisi yöntemleriyle incelikli bir şekilde incelenmiştir. Diğer araştırmacı Kerime Üstünova, Atasözlerimizin dizimsel unsurları arasındaki benzerliği, "Atasözlerinde Sentaktik Paralelizm" başlığıyla iki ayrı çalışmada ele almıştır.² Daha çok çağdaş dilbilimsel bir yöntemle atasözlerinin dizimsel unsurlarındaki -eksiltili yönlerine de el atarak- derin örgüyü belirlemeye çalışan Üstünova, onların yapısal benzerliklerini edebilik bakımından özellikle kafiye örgüsü oluşturma süreci olarak değerlendirmiştir. Her iki çalışmada da atasözlerimizin cümle özellikleri ele alındığından biz bu çalışmada esas olarak onların dizimsel ilişkilerini oluşturan unsurların yapısal benzerliklerini ve bunların sayısal dağılım ve oranlarını belirleyip bundan sonuç çıkarmaya çalışacağız.

YÖNTEM

Çalışma evreninden katmanlama/tabakalama ve random yöntemiyle seçtiğimiz 950 atasözünden oluşan örneklemimizi önce tek tek sözdizimsel bakımdan ayrıştırdık. Sözdizimini oluşturan birimleri/segmentleri belirledikten sonra benzerlikleri bakımından sınıflandırdık. Bunu bir yandan cümleyi oluşturan öğeler diğer yandan öğeleri oluşturan dilsel yapılar - kelime, kelime grubu ve cümlecikler- düzeyinde gerçekleştirmeye çalıştık.

¹ Burdurlu, İ. Zeki, "Atasözlerimizin Cümle Yapıları", Dilbilgisi Sorunları II, s.141

² Üstünova, Kerime, "Atasözlerimizde Sentaktik Paralelizm I" ve "Atasözlerimizde Sentaktik Paralelizm II", Uludağ Üniversitesi, Fen-Ed. Fak.

Bunları belirlerken yüzey örgüden yeterli bilgi edinilmediği durumlarda derin örgüye bakılmıştır.

İNCELEME VE BULGULAR

Ata sözlerini birer cümle olarak ele alırsak iki yapısal özellik üzerinde değerlendirme yapmak gerekir. Bunlar, cümleyi oluşturan öğelerin dizimsel birlikteliği ve hem bu dizimde yer alan öğelerin hem de ayrı ayrı dizimlerin birbirine göre benzerliği. Bunları sırasıyla aşağıda değerlendirmeye çalışacağız.

1. Ata sözlerinin birbirleriyle benzer dizisel özellikleri (dışsal). Bu boyut bir sonraki boyutu da kapsayacak şekilde işletilmiştir. Türkçe'nin sahip olduğu imkanlar ölçüsünde özellikle cümleyi oluşturan öğelerin dizimsel kalıpları, öğeleri oluşturan kelime, kelime grubu ve cümlecik kalıpları genel olarak ata sözlerinin üretilmesinde kullanılmıştır. Bu çalışmada amacımız atasözlerinin dizimsel yapı özelliklerini belirlemek olmadığından burada yalnızca birkaç örnek vermek istiyoruz.

1.1. İki öğeden oluşan örnekler

1.1.1. {Ö YF} tipli ata sözleri

1.1.1.1. {Ö YF}

Kalp kalbe karşıdır.

Anasız kuzu melemez.

1.1.1.2. {YF Ö}

Bir kararda bir Allah.

1.1.2. {N YF} tipli ata sözleri

Hak yolunu bırakma.

Tuttuğun işi yarım bırakma.

1.1.3. {ZT YF} tipli ata sözleri

Mezar taşı ile övünülmez.

Akar akar da durulur.

1.2. Üç öğeden oluşan örnekler

1.2.1. {Ö N YF} tipli ata sözleri

1.2.1.1. {Ö N YF}

Kimse kimsenin rızkını yemez.

Köpek sahibini ısırılmaz.

1.2.1.2. {N Ö YF}

Bir kulağını insan sağır etmeli.

Allah'ın ondurmadığını kul ondurmaz.

1.2.1.3. {Ö YF N}

Ben istemez miyim kaynatam kasap ola, kaynanam hamamcı ola.

1.2.2. {Ö ZT YF} tipli ata sözleri

1.2.2.1. {Ö ZT YF}

Her kuş kendi kanadıyla uçar.

Coşkun su aka aka durulur.

1.2.2.2. {ZT Ö YF}

Kol kesilirken parmak acımaz.

Ölü kimdi ki mezara koyan kim olsun.

1.2.2.3. {Ö YF ZT}

Var ne bilsin yok halinden

1.2.3. {ZT N YF} tipli ata sözleri

1.2.3.1 {ZT N YF}

Yenile yenile yenmesini öğrenmeli.

Çaydaki balığa yağ kızartma.

1.2.3.2. {N ZT YF}

Herkesi huyu ile sevmeli.

1.3. Dört öğeden oluşan örnekler

1.3.1. {Ö ZT N YF} tipli ata sözleri

1.3.1.1. {Ö ZT N YF}

Ala keçi her zaman püsküllü oğlak doğuramaz.

Allah dağına göre kar verir.

1.3.1.2. {Ö N ZT YF}

Deveci ile görüşen kapısını yüksek açmalı.

1.3.1.3. {ZT Ö N YF}

Her gün papaz pilav yemez.

1.3.1.4. {Ö N YF ZT}

Bir kanyla bir koca, helva yerler her gece.

2. Ata sözlerinin birbirlerinden ayrı olarak tek başlarına, kendi içlerindeki dizisel özellikleri (içsel yapı). Bunlar, kendi içlerinde önce tekli ve çoklu dizisel ve dolayısıyla dizimsel yapı ayrılığı göstermektedirler. Çoklu, benzer dizisel yapıları olanlar ikili, üçlü ve dördümlü dizilerden oluşmaktadır. Bunlarda, aynı dizinin elemanları, aynı dizimin elemanları olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu atasözleri bu dizisel yapılarında genellikle simetrik bir özellik göstermektedirler. Bunu daha iyi görebilmek için önce tekli ve çoklu (ikili, üçlü ve dördümlü) dizilerden oluşan ata sözlerimizle ilgili örnekler vermek istiyorum. Sonra bunların geçiş sayısı ve oranlarını gösteren bir tablo eklenecektir.

2.1. Tek dizisel yapıları atasözleri.

Örnekler:

Acele ile menzil alınmaz. {ZT SÖ YF}

Ham söz sahibinindir. {Ö YF}

Kartal sinek avlamaz. {Ö N YF}

Yeni süpürge temiz süpürür. {Ö ZT YF}

Çürük bina temel tutmaz. {Ö YF}

Kuyu kazarsan kendi boyunca kaz. {ZT ZT YF}

Yolcu yolunda gerek.. {Ö YF}

Kelin ayıbını takke örter. {N Ö YF}
Arkanı dönersen yumruk vuran çok olur. {ZT Ö YF}
Derin su yavaş akar. {Ö ZT YF}

2.2. Birden çok, benzer dizisel yapıli atasözleri

2.2.1. İki benzer dizisel yapıli atasözleri

Örnekler:

Zenginliğinle övünme bir kıvılcım yeter, güzelliğinle övünme bir sivilce yeter. {{ZT(ZT YF) Ö YF} // (ZT(ZT YF) Ö YF)}

İşi düşünce arar beni, aş pişince kovar beni. {{ZT(YF) YF N} // (ZT(YF) YF N)}

Biz attık kemik diye, alem kaptı ilik diye. {{(Ö YF ZT) // (Ö YF ZT)}

Büyük büyüklüğünü bilmezse, küçük küçüklüğünü bilmez. {ZT(Ö N YF) // (Ö N YF)}

Yemi burada yer, yumurtayı başka yerde yumurtlar. {(N YT YF) // (N YT YF)}

Komşunun kapısını dövme parmakla, el seninkini döver tokmakla. {{(İÖ N YF ZT) // (Ö N YF ZT)}

Ye tatlıyı, içme suyu, yandırırca yandırır; ye yağlıyı, iç suyu dondurursa dondurur. {ZT((YF N) // (YF N)) ZT YF} // ZT((YF N) // (YF N)) ZT YF}

Armudun önü, kirazın sonu.

{{(Ö [YF]) // (Ö [YF])}

Ağustosta gölge kovan, zemheride karnın ovar. {{ZT N YF} // (ZT N YF)}

Borcun yoksa kefil ol, işin yoksa şahit ol. {{ZT(Ö YF) YF} // (ZT(Ö YF) YF)}

2.2.2. Üç benzer dizisel yapıli ata sözleri.

Örnekler:

İhtiyar deme, genç deme evde kadın bulunsun; arpa deme, darı deme evde unun bulunsun; çalı deme, çırpı deme evde odun bulunsun. {{ZT((N YF) // (N YF)) YT SÖ YF} // (ZT((N YF) // (N YF)) YT SÖ YF) // (ZT((N YF) // (N YF)) YT SÖ YF)}

At alırsan yazın al, deve alırsan güzün al, avrat alırsan gezin al. {{ZT(N YF) ZT YF} // (ZT(N YF) ZT YF) // (ZT(N YF) ZT YF)}

Kızın uzun saçlısı, tarlanın ufak taşlısı, öküzün [iri] başlısı (makbuldur). {{(Ö+[YF]) // (Ö+[YF]) // (Ö+[YF])}

Kalkacağın yere oturma, bilmediğin işe karışma, arkasını getiremeyeceğin lakırdıyı açma. {{(YT YF) // (YT YF) // (N YF)}

Bugün buldum, bugün yerim, yarın "Allah kerim." Derim. {{ZT [N] YF} // (ZT [N] YF) // (ZT N YF)}

Martım çıktı, derdim çıktı, keçilerim yaza çıktı. {{(Ö YF) // (Ö YF) // (Ö YF)}

Sen ağa, ben ağa, bu koyunu kim sağa. {(ZT(Ö YF) // (Ö YF)) // (N Ö YF)}

Terazi var, tartı var, her şeyin bir vakti var. {(Ö YF) // (Ö YF) // (Ö YF)}

Kısmet ise gelir Hint'ten, Yemen'den; kısmet değilse ne gelir elden. (ZT YF YT) // ([ZT YF] YT) // (ZT YF YT)

Ne sihirdir, ne keramet, el çabukluğu marifet. {(YF [Ö]) // (YF [Ö]) // (YF Ö)}

2.2.3. Dört benzer dizisel yapılu ata sözleri.

Örnekler:

Ay ayakta çoban yataкта, ay yataкта çoban ayakta. {(Ö YF) // (Ö YF) // (Ö YF) // (Ö YF)}

At bulunur meydan bulunmaz, meydan bulunur at bulunmaz. {(SÖ YF) // (SÖ YF) // (SÖ YF) // (SÖ YF)}

Bir aldanan bir aldanır, iki aldanan her zaman aldanır. {(Ö(ZT YF) // ZT YF) // (Ö (ZT YF) // ZT YF)}

Varsa pulun, herkes kulun; yoksa pulun, dardır yolun. {(ZT(YF Ö) // Ö YF) // (ZT(YF Ö) // YF Ö)}

At ölür, nalı kalır; yiğit ölür, namı kalır. {(ZT(Ö YF) // Ö YF) // (ZT (Ö YF) // Ö YF)}

Ucuzdur, vardır illeti; pahalıdır, vardır hikmeti. {(ZT(YF [Ö]) // YF Ö) // (ZT(YF [Ö]) // YF Ö)}

Alan yok, satan neylesin; satan yok, alan neylesin. {(ZT(Ö YF) // Ö YF) // (ZT(Ö YF) // Ö YF)}

Öfke gelir, göz kararır; öfke gider yüz kararır. {(ZT(Ö YF) // Ö YF) // (ZT(Ö YF) // Ö YF)}

Sözünü bil, pişir; ağzını der. devşir. {(N YF) // ([N] YF) // (N YF) // ([N] YF)}

At bulunur, meydan bulunmaz; meydan bulunur, at bulunmaz. {(SÖ YF) // (SÖ YF) // (SÖ YF) // (SÖ YF)}

TABLO- ATASÖZLERİNİN YAPISAL DAĞILIMI VE ORANLARI

DİZİ TİPİ		GEÇİŞ SAYISI	GEÇİŞ SAYISI	%	%
TEK DİZİLİ		-	467	-	0.492
ÇOK DİZİLİ	İKİ DİZİLİ	355+90=445	483	0.921	0.508
	ÜÇ DİZİLİ	10+1=11		0.023	
	DÖRT DİZİLİ	25+2=27		0.056	
TOPLAM		483		1.000	
GENEL TOPLAM			950		1.000

SONUÇ

Sonuç olarak şiir olmamasına karşın kendine özgü şiirsel anlatım özelliğine sahip ata sözlerinin, gerek dizisel bakımdan gerekse dizimsel bakımdan çok güçlü yapı kalıpları oluşturduğunu söyleyebiliriz. Yukarıdaki tablodan da görülebileceği gibi 950 atasözünün yarısından çoğu (%51'i) birden çok dizinin bir dizimde birleştirilmesiyle oluşmuştur. Bunların kendi arasındaki dağılımda ise iki dizili yapıların çok fazla oranda (%92) geçtiği görülmektedir. Buradan yola çıkarak Türk atasözlerinin benzer ikili diziler bakımından önemli bir öncelik oluşturduğunu söyleyebiliriz. Tek dizili atasözlerinin iki veya çok dizili atasözü olma sürecini tamamlamadıkları yahut bunu tamamlayacak kadar kullanılmadığı, eski olmadığı görüşündeyiz. Bir bildiri sınırını çok aşan bu konunun daha ayrıntılı biçimde ele alınması gerektiğine inanıyoruz. Ancak örnek incelemelerde de görüldüğü gibi onların hem sözbilim açısından yalnızca şiir ölçüleri, uyakları ve redifleri yahut seciler düzeyinde benzerlikler göstermediğini, hem de deyişbilim açısından birtakım biçimbirimlerin tekrarlanmasıyla oluşturulmuş yapılar/kalıplar olmadıklarını söyleyebiliriz. Belki bu saydığım bilim dallarıyla dizibilim ve dizimbilim dallarının ortak çalışmalar yürütmesiyle daha derin ve kesin bilgiler elde edilebilir.

Unutulmaya yüz tutmuş bu serveti, hep birlikte bilinçli bir şekilde işletmek, geliştirmek, günümüze uyarlamak zorundayız. Dizisel ve dizimsel düzeyde yapılar ve kalıplar hazır.

KAYNAKLAR

- ADALI, Oya, "Dilbilim Çalışmalarında Biçimbilim", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi I**, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fak., 1982.
- AKSAN, Doğan, **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili**, Ankara, 1995.
- _____, **Her Yönüyle Dil, Genel Çizgileriyle Dilbilim I-II-III**, Ankara, 1990.
- AKSOY, Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Ankara, TDK, 1965.
- BURDURLU, İ.Zeki, "Atasözlerimizin Cümle Yapıları", **Dilbilgisi Sorunları II**, (Türk Dili Dergisi, sayı:187-188, Ankara, 1967), s.141-157.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, "Cümle Çözümlemelerinde Yüze-Derin Yapı", **Türk Dili Dergisi**, 1998, S.563
- _____, "Atasözlerimizde Sentaktik Paralelizm I, II", Bursa, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak., 2000.
- WEBER, Heinrich, "Yapılıklı Cümle Tahlilinin Esasları", "Kurucu-Yapı Sentaksı I,II", **Modern Lengüistiğe Giriş**, (Çev.: Prof. Dr. Mehmet Akalın), İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., 1983, s. 127-159.
- YURTBAŞI, Metin, **Sınıflandırılmış Türk Atasözleri**, İstanbul, Özdemir Yay., 1994.